

Palacktörés

1. Szellemet palackba zárni nem túl egyszerű, de megoldható. És ha sikerül, akkor hosszú időn át: a többi néma csend. Vagy megtévesztő, félrevezető zsvaj.

Palackot törni hol könnyű, hol nehéz. Ez függ egyrészt a palack falvastagságától, ami elég pontosan mérhető, másrészt a palack készítésekor a megdermedő üvegbe fagyott belső feszültségektől, amelyeknek a mérése gyakorlatilag lehetetlen. Ha a palack törik és a szellem kiszabadul, akkor Isten irgalmazzon a mi lelkeinknek. Áldás és átok az ilyen időkben ugyanis veszélyes elegyet alkot. A hatás kiszámíthatatlan. Ugyanakkor a palacktörés – ha tudomásunk vagy sejtelmünk van befogott szellemekről – voltaképpen nem is elhatározás kérdése.

A palack – az üveg – természete szerint törékeny. Előfordulhat vele, hogy falhoz vágják dühödten. Hogy ünnepélyesen vízre bocsátott hajó tatján csattan el. Hogy a tétova kéz elejti. És előfordul, hogy a polcon a palack egyszer csak csattan és szétreped. Amikor tehát palack törik és szellem szabadul, lehet felelőst keresni, aki kiszabadítá a szellemet. Lehet, ámde fölösleges. A szabadulandó szellem előbb vagy utóbb úgyis szabadul. Palackba záratása nem lehet még csak tartós sem igazán, nemhogy végleges. Szellemeknek – ahogy a könyveknek – megvan a sorsuk.

2. A könyveknek abban a ránk zúduló áradatában, irgalmatlan zuhatagában, amely azonban alighanem már tetőzött, és amelyben – Isten ments! – a kiadási szabadság mámorának is, de az üzleti haszonlesés mohóságának úgyszintén meglesz a börtje – mennyiségileg (műszámban) is – fontosságukkal is kiemelkednek a legszélesebb értelemben vett politikai művek.

Politológiai eszmefuttatások és közgazdaságtudományi tanulmányok, szenvedelmes öngazoló és vádló memoárok, történelmi oknyomozások és a legtárgyilagosabbnak szánt, ám sístergő forráságukkal is ható dokumentumgyűjtemények jelzik a tág műfaji határokat, amelyek keretében szinte naponta szolgált volna a nekilendült – nekivadult? – magyar könyvkiadás új szenzációkkal. De miért ez a közbevetett „volna”? Csupán azért, mert a szenzációnak az a természete, hogy naponta aligha ismételhető. Nélkülözhetetlen eleme: a ritkaság. Így tehát sűrűsödése önromboló. A fáradó figyelem végül megcsömörlik, az azonosulásra vagy elutasításra szólított gondolkodás, ítékezés elfárad, már képtelen lépést tartani.

Ez is magyarázza, hogy a közelmúlt oly csillapíthatatlannak feltűnt konjunktúrája idején az e konjunktúra korábbi szakaszában piacra került politikai könyvek gyakran meg nem érdemelt előnyre tettek szert későbbi, érdemesb rokonművekkel szemben; az alaposabban megformált vagy higgadtanban tált (szerkesztett) kötet lemaradt a lihegő sietséggel összeszénavillázott mögött.

Említék szellemet s piacot. Igen tudatosan. Mert fölzaklatott honunkban kielégíthetetlenek tűnt föl az igény a múlt és a jelen valóságának, sorskérdéseinek sokrétű föltárására és újragondolására: a palackba zárt szellem kiszabadítására és a bennünk lakozó mohó szellem jóllakatására – ha szabad a „szellem” fogalom több értelmével játszonom. Logikus volt hát ily szükségleteinkre építeni. S ebben az üzleti számítás is törvényszerű. Legfőljebb sopánkodhatunk szélsőségein. Csakhogy: szellemi és erkölcsi vágyunk a tisztázó művekre mégsem akkora, amilyenek azt merészebb számítások, politikai remények és üzleti kalkulációk vélték. És a kiadási tempó szorgalmazói.

Eme országban ugyanis a politizáló sokaság – már amekkora! hiszen a hallgató többség még számosabb – gyakran inkább érzelemmel, semmint intellektussal közelít a nemzet gondja-bajához. Égő sebeken könnyebben sír, mintsem átgondolná az ésszel elhárítható, a józan fejével mérlegelhető köznapi teendők rengetegét.

Ha tehát itt-ott raktáron maradnak vagy ha elfogynak is – a könyvvásárlásnak még hamarabb alakul ki a mámore, mint az olvasásnak! –, csekély visszhangot keltenek jeles

művek. Ennek okát ne csak abban keressük, hogy egy tartós szellemi elvonókúra után a legduhajabb is óvatos. (Elszokott a töménytől.) Hanem keressük az okot abban is, hogy honunkban szilárd hagyománya van az antiintellektualitásnak.

A szabadabb, nyitottabb szellemű embereket korábban se mindig fogadta e tájon rokonszenv és megértés. Eljött az idő, amikor az intellektüel – nagyjából az, akinek Amerikában „tojásfejű” a címkéje – állandó jelzőül azt kapta: „tulok”. És a magyar munkásmozgalomban ez „dicsérő” epitheton ornans már József Attila életében sem sok jót ígért. Hát még 1945-től tegnapig.

De mindez eddig: merő menekülés. Szemlét kellene ugyanis írnom a közelmúlt politikai könyvtvtermésének általam szabadon választott, valamekkora hányadáról. Rostálról? Inkább szemezgettettről, amikor a kiválasztás nem értékítélet. De minduntalan csak „ráfutások” ötlenek az eszembe. És nem merek ismertetésbe, még kevésbé értékelésbe kezdeni. Nemcsak a bőség zavarában. Hanem az áramló idő, a viharos tempó, az alig kitűzhető iránypontok szorításában. Most mégis nekivágok. Oly szabadon, oly szubjektív alapon, ahogyan szakmám követelményei szerint talán nem is szabadna – ám az 1989-es légkörben bocsánatot remélek.

3. Amikor – még 1988 tavaszán – föltűnt Nyers Rezső *Útkeresés – reformok* című kötete (Magvető), benne főként a 80-as évek elejéről-közepéről való írások, interjúk kaptak helyet. Egyetlen régebbi ékelődött ezek közé, amely (a Társadalmi Szemlében) még 1969-ben jelent meg, a szövetkezetek gazdasági szerepéről. Akarva-akaratlan, ha nem is pontosan, ez a könyvszerkezet mégis jelezte azt az interregnumot, amelyben a szerző – enyhén szólva – háttérbe szorult. E közbevetés után nem kezdem most egy mai, legújabb olvasat alapján újravizsgálni e könyvet. Hanem, illetlen módon, előveszem az Új Tükör 1988. június 5-i számát, amelyben teljes 30 gépelt sor terjedelemben már módom volt egyszer írni róla. Hátha nem csupán a magam számára tanulságos e kis szöveg:

„Szeretem azt a régi, és a színészek mellett hamarosan a pedagógusokra, közelebbről a néptanítókra is érvényesített kifejezést, hogy: „a nemzet napszámósa”. Jó ízét érzem. Ugyanakkor magánál Vas Gerebennél, a kifejezés szülőatyjánál is előfordult, hogy Széchenyit aposztrófálta így: „a nemzet első napszámósa”. Végigolvasva ezt a könyvet – jórészt: újraolvasva egyes darabjait – a *reform napszámósa* néven Nyers Rezsőt. Nyugodtan, türelmesen, de konokul tempósan dolgozik. És ha inkább araszolgat, mint rohan; ha az érvelésnek, az újabb szempontok bevonásának és higgadt mérlegelésének megadja a módját; ha néptanítós alapossgalgal a felmerülő tételeket nemcsak előadja, hanem szinte kikérdezi és ismételteti is, akkor ennek megvan az ő életútjában, politikai tapasztalatában – sorsában! – fellelhető háttere. Például: rögtön bevezetőben említi, hogy kezdetben „a reformok gazdasági tartalommal merültek fel”, tegyük hozzá: ő maga igazán a bőrén érezte, hogy az így – a politikára való kiterjesztés nélkül – féloldalas, tehát eleve végrehajthatatlan reform miként akadt el az 1970-es évek derekán. Közben volna vele miről vitáznom is. Beszűkíti alternatívakeresését például az, hogy a gazdasági növekedést, az élénkülést talán túlságosan alapvető feltételnek tartja; holott bizonyos esetekben az átrendeződésnek enélkül is be kell és lehet következnie. Végig lenyűgözőek szerény fogalmazásai, a belső meditáció folyamatait jól tükröző gondolatmenetei, amelyek a *reform napszámósa* epitheton ornans jogosság teszik. (E sorok írása után Nyers Rezső ismét a Politikai Bizottság tagja lett. E könyve így egyben névjegy is, amikor e magas, felelős beosztásba visszatér.)”

Mivel egészíthető ki ez 1989 októberében? Talán azzal, hogy e sorok írása előtt pedig Nyers Rezső már az MSZMP elnöke lett; e sorok írásának a napján pedig, drámai körülmények között, ám átütő többséggel, megválasztott a jogutód – mégis új – Magyar Szocialista Párt elnökévé. Ez alkalommal – jóllehet nem először – magát a *reform hosszútávúfutójának* nevezte. Ugyanakkor arról is szólt, hogy szerinte az eddigi védekező gazdasági magatartást föl kell hogy váltsa a gazdasági növekedésre törekvés. Tartok tőle, hogy az e szándék mögött mutatkozó optimizmus merész.

De ne kezdjük újra ezt a vitát. Amikor a Mozgó Világban ez a cikk olvasható lesz, az új párt és elnöke már maga mögött hagyta „mészesheteit”, amelyek – miközben magát a feloszlato és alapító kongresszust Nyers keserűnek minősítette – a keserűnél is keserűbb-

nek ígérkeznek. Ennek ellenére vagy éppen ezért: lehet, hogy ma éppen a reform napszámosa avagy hosszútávfutója az, akire igazán szüksége van a negyven éven át uralkodott pártnak, hogy önnön romjai fölé emelkedhessék?

4. Azt hiszem, hogy most már még világosabb, miért volt menekülésem. Miért nehéz, ha nem lehetetlen ma szemlét készíteni a politikai könyvtermésről. Hiszen szinte bárhova nyúlva a recenzens, az aktuális kitérők, kiegészítendők sokasága merül föl. Talán csak egy napi több oldal terjedelmű olvasónapló kínálna alkalmas keretet. Mit próbálhatok mégis? Esetlegesen és mellékszálakat kiragadva utalni az olvasó, a szakkritika avagy a közelmúltat és a jelent vizsgáló történész dilemmáira a forrásanyag tükrében.

Vegyük például a katonákat. Sorra szólalnak meg a második világháborúról, az új honvédségről, és persze 1956-ról. Közülük mindháromról Király Béla, külföld után itthon is megjelent *Honvédségből néphadsereg* című könyvében (Co-Nexus). Király roppant fontos tanú lehetne. Horthy nagy reményű vezérkari tisztjéből lett az új hadsereg egyik szervezője, majd elitelt, azután 1956-ban a nemzetőrség parancsnoka, végül amerikai történészprofesszor. Munkája számomra mégis inkább romantikus regény. Bár nem kevés epizódjából süt a hitelesség, máshol a bő mesélőkedv, a stilizáció és az öngazolás összeütközésbe viszi őt a hitelesíthető forrásokkal. Nekem például még évtizedekkel ezelőtt valaki elmesélte Király Béla reagálásait csapattesténél az Alföldön, 1944. október 15-én és 16-án. Ez részben egyezik azzal, amit Király maga ír. Máshol eltér. (Nota bene; az eltérés sem vádolja őt!) Máshol kihagyásai tűnnek föl, például hogy mit is csinált – a leirtakon túl – fogsága és ismételt szolgálatba lépése között, 1945-ben. Ismét máshol az általa leírtak gyöngye belső logikája árulkodik arról, hogy – és alighanem fölöslegesen! – hol nem őszinte, hol pedig nem alapos, nem tárgyilagos.

Vagy nézzük Szücs Miklós *Ezredes voltam 1956-ban a vezérkarnál* című könyvét (Szabad Tér). A szerző, szintén volt ludovikás, szép karriert fut be a néphadseregben, mígnem 1956 novemberében ama küldöttségnek a tagja, amelyet Tökölön a tárgyalóasztalnál ejt rabul az NKVD. Szücs ezredes szerint a magyar hadsereg nem esett szét, helytállt volna 1956-ban; a politikai és a katonai vezetés esett szét. Ebben sok az igazság. Am ellenpróbára mód nincs. 1956 nem hadijárték volt, amely terepen vagy terepasztalon megismételhető. Aki pedig történelmi napokról hitelesen kíván szólni, annak jobban kellene ügyelnie az „apró”, ám bizonyító vagy éppen kételyt keltő részletekre, mert gyakran azok rejtik a buktatót. A sors iróniája, hogy Szücs Miklós alább kifogásolt soraiban éppen egy hírhedt szerzőpáros különben valóban minősíthetetlen „dokumentum”-könyvével vitatkozik:

„Hollós Ervin és Lajtai Vera *Drámai napok* című könyvük 113. oldalán azt állítják, hogy „október 23-ról 24-re virradó éjjel a honvédelmi miniszter javaslatot tett a kijárási tilalom elrendelésére Budapesten. A kijárási tilalmat 24-én 8 óra 20 perckor tették közzé”. Ezzel szemben a Honvédelmi Minisztériumban a kijárási tilalomról, illetve annak elrendeléséről csak 24-én délelőtt – javaslatom alapján (...) – esett szó, de azt a miniszter (...) a leghatározottabban visszautasította. Az említett szerzők szerint a kijárási tilalmat később Nagy Imre önhatalmúlag feloldotta. Miként előző állításuk, ez is alaptalan.” Néhány oldallal később még meg is ismétli: „Mivel azonban (...) a kijárási tilalmat és az ostromállapotot 24-én nem rendelték el...”

Ha más érdeme nem volna, már azért említést érdemelne e krónikában a *Magyar Krónika* sorozat 1956 sajtója – Október 23. – november 4. című kötete (Kolonel), mert belelapozva hamar megtaláljuk: Október 24. Kossuth Rádió. 09. 18. „A belügyminiszter ma délután 14 óráig kijárási tilalmat rendel el.” 16.24 „A belügyminiszter közleménye: A Magyar Népköztársaság belügyminiszttere Budapest területén a kimenési tilalmat október 24-én este 18 órától október 25-én reggel 6 óráig elrendeli.” Tehát: bár nem a HM, de a BM 1956. október 24-én kétszer is elrendelt kijárási tilalmat; igaz, ostromállapotot nem. Volt viszont egy – jöllehet végre nem hajtott – statárium is...

Ez a nem kis baki azért is figyelemre méltó, mert Szücsnek két szaktekintély-lektora volt. De hát mit csinál manapság a lektor? Netán régebben fennállt „cenzorális tanácsadói” szerepe megszűnt. A kiadhatóság ma szabad. E tekintetben a kiadó nem szorul tanácsadóra. Helyette volna roppant fontos a szakmai ellenőrzés. A lektorok többsége ezt mintha

elfelejtette volna. S ez a botrányos állapot Szücsénél érdemesebb műveket is sújt. Memoárok teli olyan állításokkal, amelyek a mai forrásanyag alapján már helyből cáfolhatóak. Kiadók és lektorok hagyják az önellenőrzésben járatlan emlékezőket – politikusokat és másokat – „lesre futni”, Megkeserítve ezzel a jövő kutatóinak dolgát, életét. És félrevezetve a jóhiszemű olvasók tömegét.

Maradva még a katonáknál, örömmel vettem volna Kubinyi Ferenc „...*ketrebe engem zártak...*” – *Almásy Pál altábornagy, dr. Aranyi Sándor orvos ezredes és Kéri Kálmán volt vezérkari ezredes vallomásai* című interjúkötetét (Holnap), ha Kubinyi – „különleges megbízatású magánnyomozóként” – igyekszik megnevezni a közelmúlt jogtalan brutalitásainak már korábban is emlegetett, ám jórészt névtelen maradt bűnöseit. Erre keríthetett volna sort e három oly különböző alkatú öreg katona megszólaltatásakor is, tragikus hányattatásaik felidézése közben. Amikor azonban e kötetben találkozunk – vádlón – a veterán Garasin Rudolf nevével, amely név ma laktanyák ormán is ott ragyog, már tudjuk róla: hadtörténezszer cáfolják, hogy Garasinnak a Szovjetunióban bármi köze lett volna az ottani megtorlásokhoz, és idehaza sem volt az ÁVO börtöneinek és internálótáborainak a felügyelője. Garasin rég halott. Tettei fölött már csak mások csaphatnak össze. Berkési Andrásnak azonban az e kötetben is emelt, igen súlyos vádak ellen talán nem alkalmi nyilatkozatokban kellene tiltakoznia, mondván, hogy összetéveszthették mással, vagy esetleg más, szadista vallatók visszaélhettek az ő nevével. Nem lenne helyesebb – amire, ha jól tudom, Farkas Vladimir tett már kísérletet – perben tisztázni némely vádakokat? Félreértés ne essék, magánvádas perekre gondolok; nem a hajdani, nyilván elévült tettekkel, hanem a mai állításokkal kapcsolatosan; perekre a jó hírnév, a személyiségi jogok védelmében. Vagy ehhez még – sem pro, sem kontra – nem elég függetlenek a bíróságaink?

120

5. Külföldi és idegen nyelvű kiadások után „érkezett haza” Szász Béla *Minden kényszer nélkül* című könyve is (Európa – História). Pontosabban; „hazatért” ez már hamarabb – számozhatatlan. Most, újraolvasva, látjuk, hogy megírása (1963) óta sem született mélyebb, igazabb mű a sztálini műperekéről. Szász Béla, aki a Rajk-per egyik alvadtottjának a szerepét nem vállalta el (mégis életben maradt, ami a koncepciók ügyek irracionális voltát bizonyítja, hiszen minden odaillő logika szerint el kellett volna őt pusztítani), nem csupán a heroikus helytállás ritka példáját nyújtja. Tanúvallomása meglehetősen igazolja Koestler híres regény-rekonstrukcióját e perek mechanizmusáról (*Sötétség délben*), s az e perekben önmagukat vádolók öngyilkos „elfogadási folyamatáról”; igazolja, holott ő éppenséggel nem esett be az önfeladásnak eme szörnyű csapdájába, ellentétben Buharinnal, Rajkkal és még oly sokakkal.

Nem zuhant e csapdába Demény Pál sem. Istenem! Micsoda groteszk rémregény a legelső magyar konstrukciós ügy áldozatának életútja. Demény, akinek kommunista frakciója, csoportja népesebb volt, mint a később előtérbe emelt Rákosi? Kádár? irányzatúaké – ámbár: mondják, hogy eredetileg Kádár maga is deményista volt! –, már a felszabadulás első órájában Péter Gábor prédája, különös pártfogoly az Andrássy út 60.-ban. De hagyjuk a történetet magát, ezt az oly sokáig titkolt, ám újabban eléggé közismertté vált, sötét, pártbéli leszámolást. Demény Pál *Rabságaim* című, kétkötetes önvallomása tükrében (Magvető) a magyar munkásmozgalom luciferi tetteivel – vagy inkább júdásiakkal? – vádolt arkangyala. S egy arkangyal persze korántsem olyan fegyelmezett tollú, mint az olykor szinte szentvtelenül elemző Szász Béla.

Demény szellemé minden börtönben szabadon csapong; filozofikus érdeklődése és öske-resztényi lelkülete teszi végső soron diadalmas túlélővé őt, akinél pedig, tárgyilagosan nézve, vesztesebb vesztesé aligha volt a magyar kommunista mozgalomnak, Élőhalott kiiktatása – ha testi létét nem nézzük – megölésénél súlyosabb. És ő mégis... Ugyanúgy lehet dühöngeni naivitásán, mint akár szánakozni balek hűségén. És ha valahol, mondjuk egy börtönfolyosó-kanyarban, egy táborszegletben agyonverettetik? Most már akkor is alighanem tudnánk róla valamennyit. Mert a Demény-frakció kiiktathatatlan a hazai baloldali történetéből. Am a teljes Demény-jelenség, egész tragikumával és fantasztikumával így táruul föl előttünk: a *Rabságaim*, az *A párt foglya voltam* (Medvetánc), a *Zárkatársam*, *Spinoza* (Akadémiai), meg a Gyertyán Ervinnel közösen írt *Az első koncepció per* (Minerva)

olvashatása közben. Minden veszteségen túl azért elégtétele, hogy ő – nem utolsósorban e művei megjelenésével – megérte most már nem csupán jogi, hanem érdemi rehabilitációját.

Micsoda különbség, netán éppen Demény után forgatni **Eörsi István** *Emlékezés a régi szép időkre* című kötetét (Napra-forgó). Arkangyali szelidség után mephistói kacaj. Az 1956 után bebörtönözött **Eörsi** keményen vagdalkozó alkat, aki olykor talán összevét tényt és gyanút. Nagy mentsége azonban, hogy ha kiméletlen, akkor nem utolsósorban önmagával szemben az. Bár szövegéből sístereg a politikum, tömérdek benne a fontos kortörténeti adalék; s a borzongató részleteket is kísérő irónián, mely utóbbin, kissé rossz lelkiismerettel, remekül szórakozunk, ezt a könyvet a szerző kiméletlen viviszekciója, önmaga élveboncolása teszi emlékezetessé. A börtönnyomorúság, tetvekkel, kübliszaggal; a szexuális éhség és hogy a „félbeszakadt” házasság mi terhet bír el; a kényszeregyüttlét oly különféle emberekkel; a spicli-fóbia; az ön- és helyzetértékelés fenyegető zavarai – ez végül is már fontosabb tárgya lesz a könyvnek, mint ami közvetlenül a különben oly lényeges 1956-os, 1956 utáni idöket illeti.

6. Ama pártkongresszus – amelyen 1989. október 6-án reggel MSZMP-küldöttek ültek össze, ám október 10-ének első, még éji óráiban MSZP-küldöttek álltak föl álmosan – két napja sincs még, hogy véget ért. És e sorok írásakor híreket hoz az éter, hogy itt meg ott (például: Csepelen) vannak, akik kétségbe vonják azt, ami pár napja történt. Mondjuk így: MSZMP-fundamentalisták illegitimnek minősítik pártjuk átalakítását, s próbálják deklarálni az MSZMP folyamatos, jogfolytonos működését. Sikerrel-e vagy sem, még ki tudja?

De mi furcsa épp e napon kapni kézbe recenzios példányként a kiadótól egy szintén külföldről hazatért, itthon tegnapi illegálisan forgatott, híres-hírnedt politikai opuszt: Konrád György és Szelényi Iván *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című könyvét (Gondolat). Pont akkor, amikor a fundamentalisták egyik érve éppenséggel az: miként oszlatathat föl egy munkáspártot olyan kongresszus, amelynek a küldöttei 93 százalékban értelmiségiek voltak? Valóban különös pillanat ez. Konrádék tíz évvel ezelőtti munkájukat természetesen ma már nem mindenben tartják érvényesnek. Én pedig most nem állnék neki sem vitázni, sem bizonygatni, hogy hol erőtlen az érvelésük és hol lelhetőek könyvükben olyan észrevételek vagy próféciák, amelyeket éppen a legújabb fejlemények igazolnak frappánsan. Nem elegendő itt az imént említett egybeesés? Vagyis – *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*, mely időben került legálisan haza. Ami akkor is érdekes, ha netán a kongresszusi küldöttek összetételét mérő statisztika nem egészen úgy számítja az értelmiségit, mint Konrád–Szelényi, vagy ha az a 93 százalékos képviselő az MSZMP–MSZP kongresszusán nem jelent egyértelmű osztályuralmat.

Egyébiránt, magam fontosabbnak vélem Konrád egyéb, szintén hazatért műveit, így a két címen most egy kötetbe foglalt mikro- és minieszéit: *Antipolitika – Az autonómia kísértése* (Codex). Lenyűgöző az ilyesmitől elsokott – elsoktatott – szellemünk számára az a szabad beszéd, amelyet Konrád folytat ezekben önmagával és (az igazi) értelmiséggel, sorskérdésekről, támadva-tagadva a hagyományos, és művelve – részben: kidolgozni próbálva – a jövőhöz méltó politikát. Szüntelen vitáznánk vele; irritál, hogy gyakran túl könnyed eleganciával igyekszik dobálni mázsás súlyokat; szelleme és morális birkózását stílus és gondolati tűzijátékba rejtve-elegyítve ilyenkor el-elbódul saját ötlet- és gondolatáramlásától s nem tud ökonomikusan megállni, időben halkítani, szavát a pont csöndjével nyomtatékosítani. Ám az a mód, ahogyan szinte mint lélekbúvár díványán – közel a szabadasszociációs technikához – nyilatkozik meg társadalomvizsgáló észleleteiről és az ezekhez fűzött reflexióiról, legalább huzat nélkülözhetetlen, mint amilyen szokatlanná lett ezen a tájon. Mert az ilyesfajta beszéd, gondolkodás nem új, csak átmenetileg kiiktattott; ugyanis csak a polgári, illetve a szellemi szabadság engedi meg, tarthatja fenn. A magunk hasznára, a haza javára...

7. Miközben a szovjet gazdaság már-már összeomlik, Moszkvában parlamenti szónok is követeli: rendben van, legyen szövetkezeti szektor – ez ott nagyjából az, ami nálunk a maszek! –, ha *terméket* állít elő; de korlátoztassanak a *szolgáltató* szövetkezetek, mert azok

„élősködők”, új értéket nem hozván létre. Ezt a vélekedést már a mamut egy értelmesebb ember-kortársa is kinevethette volna. De hát az árutermelés és -piac folyamatos átalakulásával sem a gyakorlatban, sem a gazdaságelméletben nem könnyű lépést tartani.

Az első áru, amely cserealapon *piacra* kerül, mindenképp tárgy, bárha e tárgyban máris megtestesül *tudás* – akár egy jól sikerült pattintott kőszközben is. Utóbb a tárgyalakító ismeret szerepe nőttön nő. Am még a Marx vizsgálta árugazdaság is jobbára „kemény” áru: tárgyak, dolgok előállításával és cseréjével teli. Ha viszont – az agrárnépeség után – a közvetlen fizikai termelésben résztvevők sokasága is töredékére zsugorodik, miközben előtérbe kerül a dolgok előállításával már nem foglalkozó szolgáltatók szerepe és létszáma, ez óriási változás. Ezért neveztetett a posztindusztriális társadalom a szolgáltatók társadalmának is. De már ez is csak múlt idő. Ma sokan információs társadalmat emlegetnek. Azt a kort, amikor: „Ha Önnek van egy almája és nekem is van egy almám, ha kicseréljük, akkor mindkettőnknek továbbra is egy-egy almája lesz. De ha Önnek van egy ötlete és nekem is van egy ötletem, és azokat kicseréljük, akkor mindkettőnknek két-két ötlete lesz.”

Szabó Katalin *„lányuló” gazdaság* című könyvében (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó) azt vizsgálja, hogy milyen is a ma és a holnap árugazdasága, piaca, ahol mind nagyobb a szerepe a szolgáltatásokon belül is az információnak. Elemzi a tulajdonviszonyok változásait is a fejlett kapitalizmusban; kitér arra, hogy milyen változást hoz az árak és a profit kialakításában a tulajdonosok és a rendelkezési jogú menedzserek elkülönülése, eltérő érdekrendszere. Fő témája azonban az információ „működése” a modern árugazdaságban, ami mind elavultabbá teszi a pusztá tárgyi termelés növelésének konok szándékát, e fétissé vált célt, amelynek „eredménye” éppenséggel: a hiánygazdaság nyomorúsága. Magam, laikusként, nem tudom minden ponton követni Szabó Katalin érvelését. Mégis nem csupán érzem, hanem tudom is könyve égető aktualitását.

8. Először is, néhány idézet Hajdú Tibortól:

„Közép-Európa mibenlétét története teszi vitatottá. Határai, vonzásai és kényszerpályái bizonytalanok, változóak a századokon át. Ez a szüntelen átalakulás, vibráló, nyugtalan állapot, másodlagos jellegű gazdaság és kultúrák magától értetődővé teszik, hogy e térség másodrangú szerepet játszhatott csak Európa gazdaságtörténetében, átvevője, másolója az Okcidentens feudális, majd kapitalista rendjének, kultúrájának, vallásának, írásbeliségének, jogi és társadalmi szokásainak, a Kelettől annyira elütő egyéniségkultuszának.

A 20. század forradalmában azonban éppen ez a másodlagos, átmeneti jelleg, ez a befejezetlenség, lüktető bizonytalanság emelte centrális szerepre: sovány a konszolidációhoz, gazdag a forradalomban.”

„Ha (...) igazán meg akarjuk érteni a forradalmak s Közép-Európa problematikáját, ki kell lépünk a ‚nemzeti történetírás’ szűk keretei közül.

1848 után a felvilágosodás híveinek be kellett látniuk, hogy bár a haladás eszméit nem állítják meg az országhatárok, a nemzeti érdekek mégis nemzeti keretben, egymás elleni harcban valósulnak meg. Nyugat-Európa azért is szerencsésebb volt, mert a *kapitalizmus és a modern ipar kialakulása általában megelőzte a nemzeti elhatárolódást, a nyelvi nacionalizmust* [az én kiemlésem – L. I.]; s ha utólag kiderült, hogy a walesiek mégsem angolok, a baszkok nem spanyolok, belgák pedig nincsenek, ez már az életképes polgári ‚nemzetállamok’ kialakulását nem fordíthatta vissza. Nemzeti és polgári egyidejű jelentkezése Közép-Európában elkerülhetetlenné tette a forradalmakat. A kapitalizmus, sőt a demokrácia terjedése lehetséges lett volna evolúció és kompromisszumok útján; a nemzeti egységtörésvétek azonban birodalmi határokat veszélyeztettek, hadseregeket osztottak meg.”

„A marxi forradalomelmélet modern értelmezői, gyakran voluntarista és utópista ábrándok hatása alatt, hajlamosak elfeledkezni arról, hogy a forradalom lényege a rombolás.”

„A Habsburg birodalom győztesen került ki saját összeomlásából és sikertelen abszolutista kísérletek után létrehozta a dualizmus rendszerét, amelyben magyarok, horvátok, lengyelek még mindig több valódi önállóságot kaptak, mint az ezeréves bajor királyság Bismarck egyesített Németországában.”

És végül: „Persze hogy történhetett volna másképp. De ahhoz, hogy valami másképp történjen, előbb még valami másnak is másképp kellett volna történni.”

Hajdú Tibor *Közép-Európa forradalma – 1917–1921* című könyvéből idéztem (Gondolat). De miért egyes számú a cím? Miért nem: *forradalmi*? Nos, Hajdú alapos érveléssel egyetlen folyamatot lát, ír le, és így, ezzel is a változó, de *létező* Közép-Európa mellett tesz hitet. Az azonos vagy párhuzamos, közös okozatú, szorosan rokonvonalú fejlődésből vezeti le a nagyobb távlatból mindjobban összeolvadó következményeket. És most még, a valójában összefoglalásnak beillő előszó részletei után, kötete záró passzusát is idézem:

„A kisantant Közép-Európája éppúgy elbukott gyöngeségein, ellentmondásain és telhetetlenségén, mint a német Mitteleurópa. Közép-Európa kettészakadt, a Nyugathoz és a Kelethez csatlakozott, megőrizve összetartozása nosztalgiáját. A látszat szerint soha ilyen megosztott nem volt. De ki hallja előre a föld mélyéből a jövő földrengéseit?”

Valóban: ki hallja? De meg is fordíthatjuk: ki *nem* hallja? Csakhogy: a földmély-morgásokból ki mit vél kihallani? Ami alább következik, arra Hajdú Tibor Közép-Európa hetven esztendővel ezelőtti, de máig kiható válságperiódusáról írott szinkronikus történelmi tanulmánya csak ürügyet kínál, nem közvetlen indítékot...

Az Oszmán Birodalom széthullása több évszázadon át tartott. De nem halmozódó romjainak üszkén lángolt-e föl végül az első világháború? Még akkor is, ha igazából az ok nem a Balkán, hanem tágabb térség vagy „a világ” újrafelosztása volt... Az Osztrák–Magyar Monarchiát viharos gyorsasággal robbantotta szét az első világháborús vereség. De nem romjainak, rosszul „eltakarított” maradványainak üszkén lángolt-e föl a második világháború? Még akkor is, ha igazából az ok nem vagy nemcsak Trianon volt, hanem tágabb térség vagy „a világ” újrafelosztása...

Ma egy újabb – és ismét, mint az Oszmán Birodalom esetében, egy eurázsiai – nagyhatalom rendül meg alapjaiban eresztékei recsegnek-ropognak. Egy olyan nagyhatalomé, amelyben az ipari fejlődés és a társadalmi modernizáció külön-külön sem jelentéktelen konfliktusai még inkább összetorlódtak, és most a sokáig lefojtott nemzeti aspirációk magában is mérhetetlen súlyú konfliktusaira ráakodva jelentkeznek. E nagyhatalom peremrészei leszakadóban vannak, legfőképp persze ott, ahol többé-kevésbé volna is hová leszakadni. Erőszakos visszatartásuk több veszteséggel járhat, mint elvesztésük. Központi részeinek évszázadok óta növekvő feladat- és konfliktustömeggel kellene most évek, ha nem hónapok alatt megbirkózni. E nagyhatalom egybenmaradása ma szinte kilátástalannak tűnik fel. Nem folytatom...

9. A könyvhalmoz, amelyből egy-egy kötetet leemeltem, félig se fogyott el, negyedéig se. Elolvasott és még olvasatlan kötetek a közelmúlt rokon műfajú-tárgyú terméséből. Sebaj. Még ha nem csöngetett volna rám a Mozgó Világ lapzártája, akkor is: egy ilyen olvasónaplót csak félbehagyni lehet, befejezni nem.

Lázár István